

ЈЕЗИК У ПРАКСИ

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ У НАСТАВИ*

БЛАЖО МИЛИЋЕВИЋ

Стручни рад

Примљен: 10. септембра 1985.

Педагошка академија, Сарајево

Прихваћен: 23. децембра 1985.

У програмима за основну школу (и школе средњег усмјереног образовања) налазе се три наставна подручја у оквиру наставног предмета српскохрватски/хрваткосрпски језик: књижевност, граматика с правописом и култура (усменог и писменог) изражавања. Свако наставно подручје има своје програмске садржаје, који се реализују примјеном посебних наставних метода и дидактичких поступака.

Лексика и стилистика јесу језичке области које се не обрађују само у једном наставном подручју и у одређеном разреду (као, на примјер, фонетика, морфологија, синтакса), него се у свим разредима и у оквиру сва три основна наставна подручја богати лексички фонд ученика и његује култура говорене и писане ријечи.

Лексичка вјежбања организују се на принципу пригодности (што је сасвим добро) највише на часовима културе изражавања и књижевности, а рјеђе на часовима граматике. Ученици упознају највише нових ријечи на часовима тумачења умјетничких текстова. Одавно имамо изграђен методски поступак тумачења непознатих и мање познатих ријечи: ријечи се објашњавају описно или помоћу познатих синонима. Синонимији се поклања доста пажње у уџбеничкој литератури и у наставној пракси. Заступљена је и лексичка синтаксичка синонимија. Довољно се у уџбеницима говори и о вишезначности ријечи, о основном и пренесеном значењу, као и о антонимима, а у старијим разредима и о паронимима. Доста, дакле, има вјежбања о избору ријечи и обликовању реченица (уџбеници М. Миновића, М. Николића, И. Брабеца).

Међутим, устаљени изрази (фразеологизми, фраземи) нису добили одговарајуће мјесто у уџбеничкој литератури, а вјерујемо да је тако и у наставној пракси. Додуше, неки уџбеници у оквиру тематске цјелине о лексици информишу ученике и о фразеолошким изразима (проф. Миновић у уџбенику за I разред средњег усмјереног образовања). Сматрамо да би у наставној пракси основне школе (VI, VII и VIII разред, а понешто и раније) требало повремено орга-

* Саопштење на XI конгресу слависта Југославије (Сарајево, октобар 1985)

низовати краћа вјежбања ради упознавања фразеологизама у сх. језику, а у средњој школи (можда још и у VIII раз. основне) потребно је дати информације о природи фразеолошких јединица. Може се некоме учинити да је ово претјеривање у захтјевима, али смо увјерени у то да ученици овог узраста могу и те како схватити многе фраземе нашег језика.

У нашем народу постоји право богатство фразеолошких израза. У њима се одсликавају многи општи ставови, мисли, опредјељења и ситуације. Људи их употребљавају да би поткријепили своје ставовиште и причање учинили занимљивијим. Раширено је мишљење да човјек не познаје један језик ако не разумије фразеолошке јединице тог језика. А наши ученици (и студенти) познају врло мало фразема свог материњег језика. Старије генерације познају више фразема зато што су темељитије училе усмену књижевност. Данашњим генерацијама ученика може само школа помоћи смишљеним и организованим радом да упознају бар дио фразеолошких израза свог материњег језика.

Погрешно је мишљење да су фразеолошки изрази старе творевине, да се више не стварају, па није толико битно да ли их неко познаје и употребљава. Фразема има врло старих; то су они које познају образовани људи свих народа. Неки су опет једнако познати и образованим људима и онима који нису учили школу (*липов клин, обрати бостан, ни торни ни ловни* итд.). Фраземи настају и у наше доба, и то највише у урбаним срединама. У њима се огледају нове прилике и односи (*мијењати плочу, један кроз један, дати зелено свјетло* итд.).¹

Ученицима старијег узраста није тешко објаснити природу фразеолошког израза. Фраземи су настали посебном везом ријечи, којом је постигнута сликовитост казивања, а битна су им својства метафоричност и пренесено значење. Када ученици стекну основна знања из теорије књижевности и упознају лексичко и граматичко значење ријечи, моћи ће схватити особине фразеолошких израза. Посебно је значајно истицати да се фразеолошке јединице налазе у устаљеним, окамењеним везама ријечи и да имају јединствено значење. Својим значењем јављају се као цјелина, као особена језичка јединица која не трпи преобликовања (како се то, на жалост, често чини у новинским чланцима). И најмања преинака у структури фразема, мијењање устаљене везе ријечи у њима уништава значење фразеолошког израза. Сви знамо шта значи *показати зубе*,

¹ Може се примијетити да аутори журналистичких текстова често употребљавају фразеолошке изразе. Употребом фразема постижу да им казивање буде живље, увјерљивије и занимљивије, и да се приближи разговорном језику. То је добро. Али није добро што новинари више пута погрешно употребе фразеолошке изразе. Очито је да у току школовања нису добили ни елементарне информације о томе шта је то фразеолошки израз (чак ни у току студија журналистике).

ићи уз нос (некоме), али у исказима показати предње зубе, ићи прстом уз нос нема пренесености значења, нити смисла фразеолошке јединице. Особености сваке фразеолошке јединице јесу устаљеност форме и јединственост значења.

Искуство неких наставника показало је да ученици са пуно интересовања учествују у вјежбањима која се организују ради упознавања фразеолошких израза. Вјежбања ове врсте треба организовати пригодно, тј. када се у тексту наиђе на фразеолошки израз, или се чешће понавља ријеч у вези с којом постоји у сх. језику више устаљених израза. Неки писци (Б. Ђопић, И. Андрић) употребљавају фразеолошке изразе у умјетничким текстовима, у свом казивању или у говору личности које учествују у радњи приче. Иво Андрић је, на примјер, у краћој реченици употребио три општепозната фразема: *иде на прстима, увукао се (душу) у се, очи оборио*.² Андрић у погодним приликама употребљава фразеолошке изразе, изреке и пословице да би оснажио и освјежио своје причање; тако се његово казивање приближава духу народне нарави.

Ови фраземи у Андрићевом тексту били би довољан повод за наставник прво објасни значење ријечи душа, а затим да организује кратку вјежбу ради упознавања фразеолошких израза у којима се јавља ријеч душа. Још више разлога да организује ово вјежбање имаће наставник када у V разреду буде тумачио пјесму *Војник и цвијет* Владимира Черкеза, јер се као рефрен на крају друге и четврте строфе понављају стихови: *»О, пространа је душа војника / од родног краја / до рова.«* Прво дјецџ треба објаснити да се душом назива човјекова свијест и способност да мисли и осјећа, духовна природа човјекова. Послије тога можемо написати на табли два-три устаљена израза у којима се јавља ријеч душа и питати ученике да објасне значење тих фразеолошких израза. Дјецџ овог узраста (10—11 година) нећемо ни поменути термин фразем или фразеолошки израз, него једноставно кажемо да је то устаљени израз. Исто тако, с обзиром на узраст ученика, не треба објашњавати све фраземе које постоје у вези с душом, него ћемо бирати оне једноставније и познатије. Довољно је да напишемо, на примјер, ова два фразема:

- он је душа од човјека,
- дати се на што свом душом.

Рећи ћемо ученицима да има доста оваквих устаљених израза у којима се помиње ријеч душа и питати их да ли они знају још који. Заједно са ученицима треба објаснити значења још ових фразема и написати их на табли, а ученици ће их убиљежити у своје теке:

² »Свет, као пробуђен из ружног сна на ружнију јаву, иде на прсти-
ма, душу увукао у се а очи оборио« — Свадба, *Сабрана дјела*, Сарајево,
1977. стр. 157.

— бити без душе (и срца),	— не дати коме душом дах-
— душа ме боли,	нуту.
— душа му је у носу,	— душа ми се повратила,
— удахнути душу чему,	— пространа душа,
— мирне душе (то се може ура-	— завирити коме у душу,
дити),	— он је пјесничка душа,

Ових десетак фразема ученици ће забиљежити и знаће њихова значења, па ће неке од њих и сами покушати да употребе у самосталном казивању. Биће послје ове вјежбе више разговора међу ученицима о сличним устаљеним изразима и њиховим значењима. Дјеца ће и родитељима показати шта су научила у школи, па ће им родитељи, можда, казати још који фразеолошки израз и објаснити његово значење. Наставник ће наћи податке о значењима готово свих општепознатих фразема у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (МС — МХ).³

Слично треба радити још у IV и VI разреду. Разумије се да ће за ученике нижих разреда наставник одабирати једноставније и познатије фраземе, да неће оптерећивати ученике мноштвом фразеолошких израза; исто тако, објашњаваће само значење устаљеног израза, без давања ма каквих информација о особеностима ових језичких јединица. Може се само, евентуално, у неким случајевима показати конкретна употребна вриједност фразема, и то само оних на које се наиђе у обрађиваном тексту (као што образлажемо остала језичка изражајна средства).

У IV разреду обрађује се пјесма *Руке мога тате* Исмета Бекрића. Осим у наслову, ријеч руке налази се у првом стиху све три строфе. Пјесник пита (ученике) да ли су видјели, гледали, спознали татине руке. Природно је стога да се организује краће вјежбање ради бољег упознавања руку и помоћу устаљених израза у којима се појављује ријеч рука. Довољно је казати ученицима да се ријеч рука често јавља у устаљеним изразима и на табли написати нпр. ова два и објаснити њихово значење:

- поћи за руком,
- руку на срце.

И мали ученици ће казати још који устаљени израз у коме се јавља ријеч рука. На табли треба написати десетак таквих израза, објаснити њихово значење и нека их ученици запишу у своје токе. За овај узраст ученика треба одабрати⁴ што једноставније и познатије фразеолошке изразе:

³ У I књизи, на примјер, уз ријеч *душа* има на 811. страни пет-шест пута више фразема него што смо их овдје навели.

⁴ У V књизи *Речника* (МС) на стр. 576. и 577. има више од 80 фразема уз ријеч *рука*.

— бити срећне руке,	— дићи руке од чега,
— бити десна рука (некоме),	— држати конце у својим рукама,
— ићи од руке,	— имати пуне руке посла,
— златне руке (имати),	— трљати руке.
— на своју руку (бити),	
— дати комад хљеба у руке,	

Треба ученицима нагласити да устаљени израз »поћи за руком« значи имати успјеха у нечему, успјети у чему што се ради, подузима, изводи — а не значи само успјети у ономе што је баш руком урађено. Зато је једино правилно казати да је играчу пошло за руком да постигне погодак у другом полувремену, иако се у ногомету погодак не смије постићи руком. Морамо указати на грубе грешке у новинама гдје понекад пише да је појединцу пошло за ногом, главом, скијама, пушком да постигне поене. Вјежбање ради упознавања фразема у којима се јавља ријеч рука може се организовати и у старијим разредима (VII и VIII), па и у школама средњег усмјереног образовања, с тим да се стално повећава број фразема и да ученици буду активнији, самосталнији у раду на часу.

У VI разреду обрађује се текст Змија Миливоја Матошеца. То је прилика да се организује вјежбање ради упознавања фразема у којима се јавља ријеч змија и значењима што проистичу из својства овог отровног гмизавца. Поступак може бити исти као и у претходна два примјера, с тим што ћемо уважавати узраст ученика и захтијевати нешто више њихове самосталности. Довољно је да се забиљежи и објасни значење ових неколико фразема у вези са ријечи змија:

— гзгзити змији главу,	— змију у њедрима носити,
— ићи змији на руку,	— змија у процијепу,
— змијине ноге,	— змија на трну,
— стати змији на реп. ⁵	

У VII и VIII разреду потребно је дати ученицима више самосталности у току извођења ових вјежбе. Ако су у претходна два-три разреда извођене ове вјежбе, у VII и VIII разреду могу ученици сами више радити, а може се унијети у рад и понешто такмичарске атмосфере. На табли треба, на примјер, написати три фразема и рећи ученицима да за неколико минута напишу њихово значење. Ученици читају своја објашњења и уз коментар утврђује се значење сваког појединог фразема. Послије се остави ученицима 7—8 минута да сами напишу фраземе у којима се јавља одређена ријеч. Затим се ученици јављају и читају фразеолошке изразе које

⁵ Речник (МС — МХ), књига II, 322.

су написали и казују њихово значење. Наставник упозори ученике да биљеже у своје теке сваки нови фразем који чују. На крају наставник каже (а ученици запишу) оне фразеолошке изразе које нико од ученика није поменуо.

У VII разреду обрађују се умјетнички текстови *Писмо мајци* Сергеја Јесењина и *Писмо* Мирослава Крлеже, па се у вези са овим текстовима може извести краће вјежбање ради упознавања фразема везаних за ријеч писати.⁶ Довољно је ученицима предочити и протумачити значење ових фразема:

— писано у гријех (нешто не-
коме),	— црно нам се пише.
— пише му на челу (на лицу, у
очима),	— писати по води,
— пиши пропало,

Истим поступком у VIII разреду могу се извести савква вјежбања у вези са обрадом епске народне пјесме *Мали Радојица*. У пјесми се помињу више пута ријечи грло и срце, па је упутно упознати фразеолошке изразе који су везани за ове ријечи. У оквиру истог вјежбања могу се упознати фраземи у којима се јавља и једна и друга ријеч. Тако ће ученици упознати (и забиљежити у своје теке) ове фразеолошке јединице уз ријеч грло:

— грлом у јагоде,	— дошла вода до грла,
— дошла душа под грло,	— закопчан до грла,
— кост у грлу (бити),	— ставити нож под грло,
— у по грла,	— уско грло. ⁷

Уз ријеч срце ученици ће упознати ове фразеолошке изразе:

— немати срца,	— лежати коме на срцу,
— бити накрај срца,	— дирнути у срце (кога),
— бити тврда срца,	— за срце прирасти,
— из дубине срца,	— отворена срца,
— зечије срце (имати),	— преко срца (учинити),
— сишло му срце у пете,	— пуно ми је срце,
— примити к срцу,	— сад ми је срце на мјесту,
— руку на срце,	— пустити срцу на вољу,
— угристи за срце,	— тешка срца (пристати на
што),
— терет му је пао са срца,	— урезало му се у срце. ⁸
— бити меког срца,	

Вјежбања ради упознавања фразеолошких израза не трају никада цијели час; могу се извести за 10—20 минута. Изводе се при-

⁶ Речник (МС — МХ), књига IV, стр. 433.

⁷ Исто, књига I, стр. 569.

⁸ Исто, књига V, стр. 980. и 981.

годно, и то у оквиру сва три основна наставна подручја српскохрватског језика (књижевности, културе изражавања, граматике). Ако се ова вјежбања организују само једном у сваком полугодишту од IV до VIII разреда, наши ученици упознаће (и обиљежити у своје теке) око стотину фразеолошких израза (десетак по једном вјежбању), а то је солидан опус за петнаестогодишњаке. Свакако да у школама средњег усмјереног образовања треба наставити извођење оваквих вјежбања која ће бити примјерена узрасту ученика.

Буде ли се овако радило, неће се десити да ученици не знају значење најобичнијег фразеолошког израза који је писац употријебио у умјетничком тексту, као што ја »нисам на трулу даску стао« (Меша Селимовић: *Скелеџија*). Провјеравањем смо сазнали да свршени средњошколци не могу тачно одредити значење једне трећине фразеолошких израза у којима се јављају ријечи *зуб* и *нос*:

— оштрили зубе (на коме),	— ићи уз нос (коме),
— имати зуб на кога,	— натрљати коме нос,
— пасјега је зуба,	— објесити нос,
— сломиће зубе (на нечему),	— падати на нос,
— сушити зубе,	— превући испод носа,
— тупити зубе,	— бити коме мува у носу,
— кроз зубе (поворити),	— добити по носу,
— не обијелити зуба,	— имати добар (фин) нос,
— показати зубе (коме),	— набијати (натицати) коме што на нос,
— стегнути зубе,	— не бити (коме) ни до носа,
— туђим зубима јести,	— не видјети даље од носа,
— узети ђем на зуб,	— тискати коме што под нос,
— узети (кога) на зуб;	— остао шупљег носа до очију,
— вући кога за нос,	— носом небо парати (носом резати облаке).
— дићи (високо) нос,	
— забадати (турати) нос,	

О грубим примјерима погрешне употребе фразеолошких израза у новинама писали смо више пута.⁹ То је и утицало на наше одређивање да овим радом иницирамо стављање фразеологизама у програмске садржаје, односно њихово обухватање наставом. Народне пословице, изреке и устаљени изрази доста се употребљавају у говореном и писаном језику савременог човјека, па је недопустиво (и тужно) када у дневном листу (7. VIII 1985) прочитамо »... ови појединачни случајеви потврђују ону народну да се ћосав са рогатим не боде«. Народ добро зна шта је ћосав (без браде и бркова), а шта је шут (шукаст — без рогова), а ето људи који су завршили школе не знају ни ту разлику. Школа је дужна да попуњава ове чите празнине у образовању дјеце и омладине.

⁹ Е. Милићевић, *Језик у употреби*, Сарајево, 1983, стр. 25—28. и 49. и 50.